

УДК 930.1:631.11(477) «1917/1922»

В. В. Калініченко
Харківська державна академія культури

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЯ В ЗЕМЕЛЬНУ ГРОМАДУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1917-1922 рр.)

У статті досліджується проצע еволюції адміністративно-господарської одиниці - сільської громади, в поземельний інститут - земельну громаду на Наддніпрянській Україні під час революційних перетворень 1917-1922 рр., політика радянської влади щодо земельної громади та законодавче закріплення цього поземельного інституту.

Ключові слова: селяни, селянська громада, земельна громада.

В статье исследуется прои/есс эволюции административно-хозяйственной единицы - сельского общества, в поземельный институт — земельное общество в Надднепрнянской Украине во время революционных преобразований 1917- 1922 гг., политика советской власти вокруг земельного общества и законодательное закрепление данного поземельного института.

Ключевые слова: крестьяне, сельское общество, земельное общество.

In the article the process of evolution of administrative unit is explored is rural community, in a land institute is the landed society on Naddnepryanskoy to Ukraine during revolutionary transformations of 1917- 1922, policy of soviet power round the landed society and legislative fixing of this land institute.

Key words: peasants, rural society, landed society.

Сільська громада - нижча адміністративно-господарська одиниця, частина волості - була введена російським урядом на землях державних селян у 1839 р. У 1861 р. згідно з Земельним положенням про селян, яких звільнили від кріпацької залежності, сільські громади були створені урядом і в колишніх поміщицьких селах [17, с 377—378].

Сільська громада була, з однієї сторони, адміністративною, а з іншої - господарською одиницею. Такий порядок зберігався до 1917 р.

Розпорядчим станом сільської громади був сільський сход - збори домогосподарів села. На сході домогосподарів обирали старосту та інших представників сільської адміністрації. У межах адміністративної одиниці сільська громада виконувала адмістративне-поліційні та фіскальні функції. Як господарська одиниця, сільська громада в районах, де існувала общинна форма землекористування, виконувала функції поземельної общини. Якщо межі сільської громади і общини не співпадали, то земельні справи общини вирішували на так званих селенних сходах (тобто поземельних зборах, на яких вирішувалися лише земельні питання) домогосподарів даної поземельної общини без втручання сільської громади. Ця практика була узаконена Сенатом Російської імперії [5, с 602-603]. Сільська громада, за таких обставин, залишалася тільки адміністративною одиницею.

Після Жовтневої революції 1917 р. адміністративні функції сільської громади більшовики передали сільській раді. Тому, в історіографії запанувала точка зору, що в результаті такої дії діяльність сільської громади була паралізована [14, с. 44]. Але аналіз документальної бази про діяльність сільської громади, перш за все приговорів (за тогочасною термінологією «приговор» - ухвала) сходів цієї інституції за 1917-1922 рр.. показав, що сільська громада продовжувала активно діяти в селах Наддніпрянської України (українських землях, що входили в 1917-1939 рр. до складу УСРР). Отже, це питання потребує спеціального дослідження.

Передусім, не було офіційного розпорядження радянської влади про ліквідацію сільської громади. Вона продовжувала діяти і більшовики прагнули використати цей інститут для своїх потреб. Так, вже в Декреті про землю від 26 жовтня (7 листопада) 1917 р. йшлося про те, що розподіл поміщицьких земель мав відбуватися, починаючи від сільських громад [9, с. 11-14]. У цьому документі цілком виразно показана роль, яку відводили в революційних аграрних

перетвореннях сільським громадам. Так, земельні ділянки з висококультурними господарствами не підлягали розподілу, а мали бути перетворені у зразкові і передані в користування держави або громад [9, с. 12]. Сільська громада на випадок непрацездатності її члена мала прийти йому на допомогу шляхом громадського обробітку землі [9, с. 13]. Громади отримали право на розподіл конфіскованих земель між трудящими та їх періодичний перерозподіл [9, с. 13].

У Декреті ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 6 (19) лютого 1918 р. повторювалися основні положення Декрету про землю [10, с. 77-90]. Було підкреслено, що розподіл землі між трудящими мав проводитися на «зрівняльно-трудових засадах» [10, с. 78]. У декреті серед перелічених категорій землекористувачів указані й сільські громади [10, с. 79]. Фактично, вся земля сільськогосподарського призначення була передана в розпорядження сільських громад. Селяни використали сход домогосподарів (розпорядчий орган сільської громади) для так званого «чорного переділу» всіх земель. Подібні факти мали місце скрізь на Наддніпрянщині в 1918-1922 рр. Є дані, що навесні 1922 р., при посередництві сільських громад, селяни в республіці використовували до 90 % придатних для сільського господарства земель [18].

Інститут сільської громади вдало підходив не тільки для перерозподілу конфіскованих поміщицьких земель, але й для вирішення інших питань у селі. Це добре простежується по приговорам сходів [11.-Ф. Р-99.-Оп. 3.-Спр. 22.-Арк. 53,205; 11.-Ф. Р-99.-Оп. 3.-Спр. 31.-Арк. 5-6; 11.-Ф. Р-1630.-Оп. 1.-Спр. 3.-Арк. 15, 122; 11.-Ф. Р-203.-Оп. 3.-Спр. 33.-Арк. 40,43, 149; 12.-Ф. Р-93.-Оп. 1.-Спр. 11.-Арк. 1-27.; 12.-Ф. Р-93.-Оп. 1.-Спр. 5.-Арк. 10-11; 12.-Ф. Р-27.-Оп. 1.-Спр. 59.-Арк. 15-19]. За приклад можна взяти приговори сходу Грушевахської сільської громади Велико-Комишевської волості Ізюмського повіту Харківської губернії. 12 березня 1918 р. сход слухав питання про розподіл чорного пару [11.-Ф.Р-4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 2-4], про наділення землею співгромадянина Акакія Братушенка [11.-Ф. Р4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 5-6]. 27 березня 1918 р. сход вирішував питання «про урівняння землі з тим, щоб у кого виявиться лишок відрізати і наділити тих, хто потребує прирізки» [11.-Ф. Р-4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 7]. Того ж дня розглянули заяву найбільшій солдаток громади (чій чоловіки були на фронті) про дозвіл їм здати наділену землю в оренду з половини врожаю. Громада ухвалила: «Дозволити незможним солдаткам здати в оренду бажуючим наділену їм землю» [П.—Ф. Р-4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 8]. 31 березня 1918 р. сход, вирішуючи питання про розподіл хутірської землі, ухвалив: розділити 240 десятин хутірської землі між громадянами за кількістю їдців, а колишніх хуторян Дениса та Афіногена Підмогильних наділити землею в кількості 16 десятин [11.—Ф. Р-4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 8-9]. Того ж дня вирішували питання про використання громадських луків для потреб громадських бугаїв і коней, ухвалили: «Луг Поштарний в урочищі П'явочне зберегти влітку для громадського сіна, а траву скосити громадою» [11.-Ф. Р-4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 9]. Оскільки сінокоси у Велико-Комишевській волості були розділені між сільськими громадами нерівномірно, то Грушевахський сільський сход «мав судження про Велику Комишеваху, яка користується всіма прилеглими до неї луками, а для Грушевахи луків недостатньо». А тому ухвалили: «Уповноважити наших громадян Василя Чуприну та Овсія Знахаря для обліку луку в Великій Комишевасі по числу їдців» [11.-Ф. Р4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 9]. На тому ж сході слухали свідчення Данилівського волосного комітету про те, що «громадяни слободи Грушевахи Полікарп та Василь Чуприни в районі Данилівської волості орендованої землі не мають, але в них відібрали надільну землю й передали її малоземельним громадянам». Ухвалили: «Оскільки землю у Полікарпа та Василя Чуприни відібрали незаконно, наділити вказаних громадян землею по числу їдців нарівні з іншими громадянами» [11.-Ф. Р4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 10]. 4 квітня 1918 р. сход слухав клопотання громадянина Кліма Редька, який під час столипінської аграрної реформи добровільно виселився в Акмолінську область, а навесні 1918 р. повернувся в слободу Грушеваху і просить прийняти його назад у громаду. Ухвалили: «Прийняти Кліма Редька в число своїх громадян». Того ж дня сход ухвалював клопотання своїх односельців про обмін та наділення садибними ділянками. Ухвалили: «Відібрати лишні садиби у Пархома Майстренка, Миколи Коляди, Маркіана Пазюри... і наділити цими садибами Марка Майстренка, Карпа Гончарова, Ганну Пазюру, Костянтина Гончара...» [11.-Ф. Р4880.-Оп. 1.-Спр. 2.-Арк. 13-14]. Як виявилось, деякі

домогосподарі в громаді мали «по два садибні місця, які залишалися не забудованими і використовувалися для побічних прибутків», а тому, «щоб уникнути зловживань громадською землею, сход ухвалив наділити такими садибами бідних та нужденних громадян...» [П. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 16]. 8 травня 1918 р. сход цієї громади слухав інформацію про самовільну потрапу трави на громадському лузі. Ухвалили: «Осіб, які будуть здійснювати самовільну потрапу, штрафувати...», а 30 червня громада змусила 24 особи, які здійснили потрапу громадського луку, передати для громадських потреб дві копиці сіна [11. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 20-21], та змусила їх взятися до негайного ремонту громадської конюшні й огорожі [11. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 23]. 26 травня 1918 р. слухали питання про заходи попередження «пошесті на худобу від залишків трупів загиблених тварин, що валялися не прибораними», й ухвалили: «Зобов'язати асх домогосподарів, у кого здохла худоба, негайно закопувати труп тварини в землю» [11. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 24]. 30 червня 1918 р. на сході вирішували питання про призначення опіки над сиротами померлого громадянина слободи Грушевахи Марка Юхимовича Майстренка. Сход ухвалив: «Вибрати із свого середовища опікунами над сиротами Андрієм (17 років), Параскою (13 років), Кіндратом (11 років), Прокопом (8 років) і майном померлого селян нашої громади Івана Михайловича Макаренка та Івана Дмитровича Пазюру, яким і доручити опікуватися за сиротами і їх майном» [11. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 30]. 5 серпня 1918 р. сход вирішив питання про видалення на громадському полі толочного клину. «Порадилися між собою і ухвалили: Виділити під толоку на нашому громадському полі одну третину ріллі» [11. - Ф. Р-4880. - Оп. I. - Спр. 2. - Арк. 35].

Отже, перед нами повнокровне життя типової сільської громади в Наддніпрянській Україні в 1918 р. Цей інститут керував усім життям села: на засадах зрівняльності ділив сільськогосподарські угіддя; керується звичаєвим правом, вирішував майнові суперечки своїх членів; слідкував за станом і використанням громадських луків, будівель, племінних бугаїв та жеребців; опікувався санітарним станом села; піклувався про сиріт, вдів-соддаток, калік тощо. Панування общинного поземельного права проявлялося і в знищенні столишньських хуторів у районі громади і розширенні общинної форми землекористування. Революційні і буремні події змусили громадян консолідуватися перед спільною загрозою, сприяли відновленню і зміцненню общинних зв'язків. Панівними у свідомості селян були общинні принципи соціальної справедливості. Громада дбала про мінімальний захист своїх співгромадян від руйнівної даї громадянської війни та інших зовнішніх чинників, забезпечення умов для їх виживання. Авторитет громади на селі зріс.

На початку 1919 р., з відновленням радянської влади, на Наддніпрянщині розпочався новий етап у здійсненні аграрної політики більшовиків, який тривав до літа 1919 р., коли східні та південні губернії УСРР були окуповані Денікінін. Головними документами цього періоду, які визначали суть аграрної політики більшовиків, були постанова ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р. [7, с 109-126] і ті положення Програми РКЩ(б), прийнятої у березні 1919 р., де мова йшла про завдання партії в галузі сільського господарства [3, с 52-53].

У II Програмі РКП(б) (березень 1919 р.) у галузі сільського господарства передбачалося «проведення в життя цілого ряду законів, спрямованих до організації великого соціалістичного землеробства» [3, с 52]. Найважливішими з цих заходів були: «організація радянських господарств, підтримка громад, а так само товариств для громадського обробітку землі, сільськогосподарських комун [3, с. 52-53]. Ми повинні тут звернути увагу на фразу про підтримку громад («обществ» - рос.). Цілком зрозуміло, що це не випадково: більшовики сподівалися використати громаду в справі колективізації селянських господарств [13. - Ф. 27. - Оп. I. - Спр. 187. - Арк. 36-42].

На початку 1919 р. вся земля була націоналізована, радянська влада, керована більшовиками, стала диктувати сільським громадам в УСРР - користувачам одержавленої землі - такі умови, за яких вони повинні були переходити до колективних форм землекористування, котрі, на думку комуністів, були ідеальними формами в сільському господарстві [16, с 50-56]. Але селяни так не вважали і вчинили колективізації шалений опір. Навесні-влітку 1919 р. вся Україна палала у вогні селянських повстань, радянська влада на Наддніпрянщині влітку 1919р. впала.

З відновленням радянської влади в Україні наприкінці 1919 р. - на початку 1920 р. більшовики внесли зміни до своєї аграрної політики. Головними документами, які визначали напрямки аграрної політики більшовиків на цьому етапі, були резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 29 листопада 1919 р., «Закон про землю», прийнятий Всеукраїнським 5 лютого 1920 р. [1, ст. 13; 3, с. 120-122]

У резолюції «Про радянську владу в Україні» більшовики врахували свої прорахунки, які спричинили поразку їх влади в Україні в першій половині 1919 р. Вони змушені були відступити від головних принципів своєї комуністичної політики попереднього етапу, зокрема і в галузі аграрних відносин. Було об'явлено повну ліквідацію відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння, з передачею земель безземельним і малоземельним селянам; радянські господарства примушено будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; у справі об'єднання селян у комуну, артілі і таке інше рекомендовано не допускати ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян. У «Законі про землю» наголошувалося на трудовому принципі користування землею. В ст. 1 зазначалося: «Віднині на території України право користування землею мають тільки трудящі». Всі існуючі трудові господарства селян проголошувалися недоторканими, і вони могли користуватися землею вільно, без будь-яких обмежень, в тій формі, в якій вони користувалися раніше (подвірній, обшинній та ін.). Таким чином більшовики були змушені відступити від основних положень постанови «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» і повернутися до основних положень «Декрету про землю» і «Декрету про соціалізацію землі». Це був тактичний відступ більшовиків від комуністичної доктрини з аграрного питання, щоб заспокоїти селянство, перетягти його на свій бік або принаймні нейтралізувати. І дійсно, «ні в одній резолюції безпартійних селянських конференцій нема критики закону» - відзначав у листопаді 1920 р. на сесії ВУЦВК нарком земельних справ УСРР Д.З. Мануїльський [13.-Ф. 1.-Оп. 1.-Спр. 38.-Арк. 43].

Досвід попередніх років революційних аграрних перетворень в Україні свідчив, що одних поміщицьких земель не вистачить для задоволення споживчої норми безземельних і малоземельних селян. Тому в багатьох сільських громадах Наддніпрянщини селяни приймали рішення про так званий загальний («чорний») переділ всіх земель. Так, у Стратилатівській волості Ізюмського повіту (січень 1920 р.) на засіданні волосного революційного комітету одногосподарно ухвалили: «Ділити землю всю без винятку - поміщицьку, дрібних приватних власників, церковну і наділку... Землею наділяти кожну живу наявну душу. Виділити землю кожній громаді окремо по кількості наявних душ населення» [11.-Ф. Р-1631.-Оп. 1.-Спр. 24.-Арк. 8].

24 березня 1920 р. РНК УСРР прийняла доповнення до «Закону про землю» від 5 лютого 1920 р., де вказувалося, що в селянських господарствах, які мали земельні лишки, навіть якщо у цих господарствах не застосовували найману працю, земельні угіддя понад встановлену норму «потрібно відрізати і розподілити між безземельними та малоземельними, як і землі поміщиків» [1, ст. 84].

Як писав один із керівників Наркомзему УСРР В.М. Качинський, «у 1920 р. ... земоргани змушені були нетрудові землі шд весняний посів розподіляти без участі землемірів, доручити провести цей розподіл самому населенню через волосні земельні відділи і сільські земельні комісії» [15, с. 80]. Сільські земельні комісії обиралися на сходах сільських громад.

Як і в 1918-1919 рр., так і в 1920-1922 рр. сільські громади перебували в центрі господарського життя села. На Наддніпрянщині це добре простежується на матеріалах Гнилицької громади Шелудьківської волості Зміївського повіту Харківської губернії. Так, 22 лютого 1920 р. на сільському сході Гнилицької громади вирішили «пустити в хід паровий млин, що перебував у атасності Гнилицького споживчого товариства»; 9 травня 1920 р. розглядали питання про наділення одногосподарників садибними ділянками; 16 вересня 1920 р. перевибирали сільську земельну комісію; 2 листопада 1920 р. визначили порядок виконання продовольчої розкладки і радилися, кому і на яких умовах здати на зимівлю двох громадських бугаїв; 7 квітня 1921 р. уклали угоду про найм пастухів для громадської чередитоши [11.-Ф. Р-131.-Оп. 1.-Спр. 3.-Арк. 1-151].

Для виконання непопулярних серед селян розпоряджень радянської влади більшовикам необхідна була міцна опора на селі. Сільська громада для цієї мети була непридатна, оскільки

стояла на сторожі інтересів всіх своїх членів, а політика більшовиків не збігалася з інтересами асього селянства. Потрібно було розколоти село шляхом різкого посилення антагонізму між заможними і незаможними частинами селянства або, як висловлювалися більшовики, «посилити класову боротьбу на селі». IV конференція КП(б)У в березні 1920 р. приділила питанню роботи на селі найбільшій увагу. Заможну верхівку селянства (так званих куркулів) було оголошено головним ворогом радянської влади на селі. Конференція зобов'язала розгорнути класову боротьбу проти куркулів у кожному селі, а для цього створити бойові класові організації, «які б об'єднували всі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі» [2, с. 73]. 9 травня 1920 р. ВУЦВК прийняв «Закон про комітети незаможних селян». Комнезами оголошувалися головним знаряддям зміцнення радянської влади на селі. Вони отримали завдання - знищити «куркульське засилля» в українському селі [6, с. 114]. Як наслідок, «вся весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно. Поряд з політичним розгромом куркуля відбувалося і економічне обезкровлення мішного селянського господарства», - хвалилися більшовики у звіті Наркомзему УСРР за 1920 р. [4, с. 3] Таким чином, діяльність комнезамів посилювала соціальну напругу на селі, вела до дестабілізації сільської громади.

Не покидали більшовики й ідеї колективізації сільського господарства. «Чергове завдання Комуністичної партії на селі полягає у зосередженні її уваги на дрібному селянському господарстві, на використанні всіх економічних умов, які змушують дрібного сільського виробника переходити до усуспільнених форм господарства», - зазначалося в резолюції щодо земельного питання V конференції КШ(б)У в листопаді 1920 р. [2, с. 107] Більшовики вважали, що колективізація сільського господарства є єдиним засобом відтворити сільськогосподарське виробництво і підвищити продуктивність землеробської праці. Раз так, то перед земельними органами в даний період (кінець 1920 р.), вважали більшовики, постало завдання створення і розробки гільськогосподарського виробничого плану і його здійснення за допомогою усуспільнених способів обробітку землі. Конференція визнала за необхідне, щоб держава «при допомозі поступових заходів регулювала дрібне селянське господарство» [2, с. 107]. Серед цих заходів передбачалося зосередження в руках земельних відділів насінневого фонду, живого і мертвого реманенту, призначеного для обслуговування селянського господарства, об'єднаного в усуспільнені організації, встановлення, при сприятливих комнезамів, певної сівозміни тощо [2, с. 107-108].

Всі ці заходи, повністю витримані в дусі політики воєнного комунізму, дістали логічне завершення в постанові VIII Всеросійського з'їзду рад від 28 грудня 1920 р. «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» [9, с. 110-111]. У роки воєнного комунізму, за умов натуралізації господарських відносин, методи впливу Радянської держави на селянське господарство зрештою набули форми безпосереднього державного регулювання. У цьому зв'язку декрет «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» (грудень 1920 р.) був кроком у напрямку посилення державного втручання в селянське господарювання і водночас останнім і найбільш розгорнутим застосуванням на селі політики воєнного комунізму. Радянська влада оголошувала «правильне ведення землеробського господарства важливим державним обов'язком селянського населення» [10, с. 589]. Тому влада «вимагає від всіх землеробів повного засіву полів по завданню держави і правильного їх обробітку... за єдиним планом і під єдиним керівництвом». А для цього в губерніях, повітах, волостях з'їзд постановив створити «комітети з розширення посівів і поліпшення обробітку землі - посівками». При сільських радах передбачалося створити селянські комітети з поліпшення сільськогосподарського виробництва, що вибиралися сільськими громадами («сільськими обществами» -рос.) [10, с. 590]. По кожному повіту, волості, селу встановлювався план посіву. За утілення у життя планів обов'язкового посіву мали відповідати волосні комітети з розширення посівів і поліпшення обробітку землі разом з сільськими радами і селянськими комітетами. Всі запаси посівного насіння оголошувалися недоторканим фондом. Він мав бути створений шляхом насінневої розкладки і зберігатися у громадських коморах (при відповідальності сільських громад). Волосні комітети з розширення посівів, сільради і селянські комітети з поліпшення сільського господарства зобов'язані були влаштувати в селах правильне користування живого і мертвого реманенту шляхом трудової взаємодопомоги селян. Підкреслювалося значення

сільських громад у втіленні в життя цих заходів, зокрема передбачалися премії для старанних громад [10, с 591-593].

Таким чином, аграрна політика більшовиків передбачала безпосереднє введення сільських громад до структури сільськогосподарських та земельних органів. Робилося це під примусом, адміністративно-командними методами, без зацікавленості селян, а отже, було приречене на невдачу.

Селянство наприкінці 1920 р. - на початку 1921 р. різко посилює повстанську боротьбу проти більшовиків. Продовження політики воєнного комунізму загрожувало цілковитим крахом радянській владі. Щоб утримати владу, більшовики змушені були тимчасово поступитися комуністичними принципами й перейти до нової економічної політики. 8-16 березня 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б), з якого і розпочався перехід до непу. Постала потреба конкретизувати завдання правлячої партії щодо селянського господарства, зокрема зміцнити правову основу селянського землекористування. Тому IX Всеросійський з'їзд рад доручив Наркомзему переглянути чинне земельне законодавство з метою повного узгодження його з основами нової економічної політики і перетворення його в стрункий, ясний, доступний розумінню кожного землероба збір законів про землю [9, с 110-111]. ВЦВК 30 жовтня, а ВУЦВК 29 листопада 1922 р. прийняли Земельний Кодекс [1, ст. 750; 10, с 155].

Кодекс визначив норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному українському селі. Зокрема, Земельний Кодекс 1922 р. юридично ввів поняття інституту земельної громади. Потрібно зазначити, що наведений нами матеріал свідчить: правове визнання земельної громади в Земельному Кодексі 1922 р. - це формальний акт з боку радянської влади, зроблений під тиском реалій, що існували в доколгоспному селі. Влада узаконила цей поземельний інститут, що здавна існував на селі й активно виявив себе в перебігу революційних аграрних перетворень 1917—1922 рр., коли він діяв під відомою з дореволюційних часів назвою - сільська громада («сельское общество» - *рос.*). Таким чином, сільська громада фактично трансформувалася у земельну громаду.

Література

1. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. - Харків: Видання НКЮ УСРР, 1920. - 656 с
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К : Політвидав України, 1976. - Т.1. - 1007 с
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К : Політвидав України, 1979. - Т.2. - 521 с.
4. Отчет Наркомзема УССР за 1920 год. - Х. : Издание управления делами СНК УССР, 1921. - 107 с.
5. Практика Правительствующего Сената по крестьянским делам. СПб. : Департ. гос. зем. имуществ, 1914. - 959 с.
6. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 - 1920): [36. документів]. - К: Політвидав України, 1957. - 250 с.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : [Сб. документов за 50 лет]. * < М.: Политиздат, 1967. - Т. 1 - - 783 с.
8. Сборник законов по земельному законодательству СССР и РСФСР. - М. : Госиздат, 1954. - 719 с.
9. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: [Сб. документов]. 1917-1936.-М.: Политиздат, 1959.-Т. 1.- 836 с.
10. Экономическая политика СССР: [Сб. документов].-М.: Госполитиздат, 1947.-Т. 1.-645 с.
11. Державний архів Харківської області.
12. Державний архів Чернігівської області.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
14. Історія українського селянства. - К.: Наукова думка, 2006. - Т. 2. - 632 с

15. Качинский В. Очерки аграрной революции в Украине. / В. Качинский. - Х.: Госиздат, 1922. - Вып. 1.-108 с.
16. Рибалка І.К. Аграрш перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 *f.*) / І.К. Рибалка.-Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1967.-192 с.
17. Сельское общество // Блокгауз Ф.А., Нефрон И-А. Энциклопедический словарь. - СПб., 1900. -Т.29.-377-384.
18. Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине : По данным анкетного обследования 1922 г./В.Якиманский.-Х.: ЦСУ УССР, 1924.-Ш;35;Х1с.

© Калініченко В.В, 2009